

יצחק ספיר

לוח השנה ע"פ גלגלי המזלות בפסיפסי בתי הכנסת*

א. הממצא והבעיה ראשי-פרקים ב. הלוח העברי



א. הממצא והבעיה

גלגל המזלות מופיע בספין המרכזי של הפסיפס בששה בתי כנסת באתרים הבאים: חמת טבריה, צפורי, חוסיפה (עוספיה), בית אלפה, נערך וסוסיה. התמונה בנויה מרבע החוסם שני מעגלים קונצנטריים. במעגל הפנימי מתואר הליוס - אל השמש במיתולוגיה.¹

בצפורי הליוס אינו, ובמקומו השמש עצמה.² במעגל החיצוני מתוארים שנים עשר המזלות, ונקובים בשמותם שנים עשר החודשים. במשולשים שנוצרו בפניות הרבע החוסם מתוארות ארבע תקופות השנה (תקופת תשרי, תקופת סת, תקופת ניסן ותקופת תמוז) בדמות ארבע נשים בתקופות חיים שונות.³ ציור זה של גלגל המזלות על כל פרטיו יחודי לאמנות היהודית.

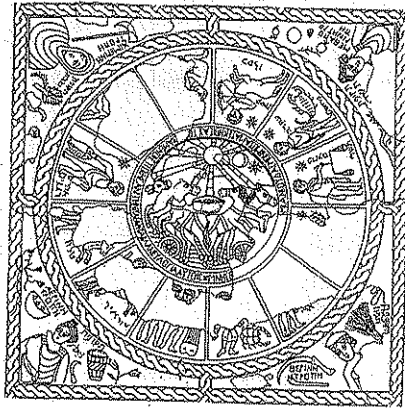
רבים עסקו בשאלות מקורותיו ומשמעותו של גלגל המזלות,⁴ ובשאלת מציאותם של ציורים מיתולוגיים-אליליים בבית הכנסת.⁵ בדברים שלהלן נברר

פרק מעבודת מחקר בנושא בתי הכנסת הקדומים בארץ ישראל לאור המקורות.

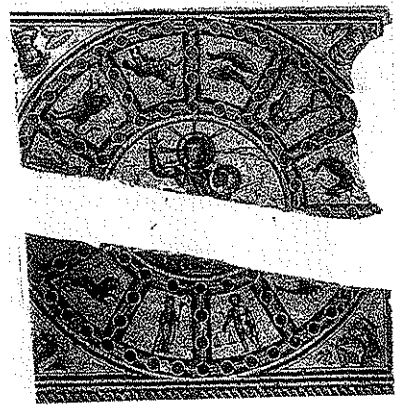
- 1 עי קלונר כתב In the center of the circle the sun is represented in the form of Helios, the sun Lee I. A. Kloner Ancient Synagogues in Israel: An Archeological Survey pp16) god. מתוך: Levine (ed) Ancient Synagogue Revealed. Jerusalem 1981 pp 11-18. בדבריו יש התמודדות עם שאלת עצם הופעתה של דמות אלילית-מיתולוגית בבית כנסת. עיין לקמן הערות 4-5.
- 2 ז' וויס, א' נצר, הבטחה וגאולה פסיפס בית הכנסת מציפורי, ירושלים 1996.
- 3 שמות המזלות ושמות התקופות מופיעים בכתב שונה, למשל: תקופת טבית מוזנים ועוד. כתיבים אלה יש בהם עניין לחקר הלשון, שאינו מעניין מאמר זה.
- 4 ג' פרסטר, גלגל המזלות בביהכניס ומקורותיו, מתוך: ס' ארץ ישראל יח (תשמ"ה), עמ' 380-391; הניל, גלגל המזלות בביהכניס בעת העתיקה ומקומו במחשבה ובלטורגיה היהודית, ארץ ישראל יט (תשמ"ז) עמ' 225-234; אריאל כהן, צבא השמים, לוח השנה והאמנות היהודית מתוך א' פישוף (עורכת) חתום בכוכבים, מוזיאון ישראל, ים 2001; R. Chachlili, The Zodiac in Ancient Jewish Art: Representation and Significance, BASOR 228 (1977), pp. 61-77.
- 5 א"א אורבך, הלכות עבודה זרה והמציאות הארכיאולוגית וההיסטורית במאה ה' והג', מתוך א"א אורבך, עולמם של חכמים (מהדורה שנייה), ירושלים תשס"ב, עמ' 125-179.

את משמעותו של השינוי בין גלגל המזלות שבחמת טבריה וצפורי לבין הגלגל שבבית אלפא חוסיפה ונערן.
 בגלגל המזלות שבחמת טבריה ובצפורי יש התאמה בין התקופה לחודשיה. היינו, מול תקופת תשרי מופיעים המזלות של תשרי מרחשוון וכסלו, מול תקופת טבת - טבת שבט ואדר וכו'. בצפורי (ורק שם) נקובים החודשים בשמותם.

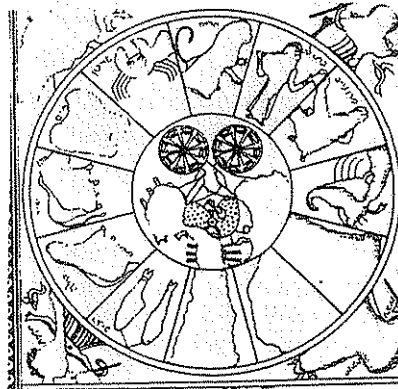
צ'פּוּרִי



חמת טבריה



נערן



בית אלפא



לא כך בבית אלפא ונערן.

בבית אלפא - מול תקופת ניסן מופיעים חצי מזל סרטן, אריה (אב), בתולה (אלול) וחצי מזל מאזניים⁶ (תשרי). מול תקופת טבת חצי טלה (ניסן), שור (אייר), תאומים (סיון) וחצי סרטן (תמוז).

בנערך - מול תקופת ניסן חצי מזל אריה, בתולה, מאזניים וחצי עקרב. מול תקופת תשרי - חצי דלי, דגים, טלה וחצי שור. גם בחוסיפה, אף שלא נותר הרבה מהפסיפס, אין התאמה בין התקופות למזלות.

לדעת מ' אבי יונה טעה האומן⁷ וכך הוא כותב: "בחלק הצפוני מתואר גלגל המזלות בתוך ריבוע ובפינותיו התקופות. נשתמרה צורת תקופת [תשרי]... ראוי לציין שצורה זו נקבעה **בפינה לא נכונה** ליד סמלי המזלות של תקופת ניסן... כן מתוארת תקופת [ניסן] ליד המזלות של תקופת תשרי." אף ג' פרסטר כותב:⁸ "יש שינויים גם בסדר התאור של המזלות והעונות ואף בכיוונם. עובדה זו מצביעה על חוסר הבנה ועל העדר התייחסות למשמעות כרונולוגית בתאור." לא סביר בעינינו כי שלושה אומנים טעו טעות גסה כל כך. לא סביר גם שבשלושה מתוך חמישה גלגלי המזלות יש טעות.⁹

ב. הלוח העברי

1. הגדרות

יממה. כדור הארץ סובב סביב צירו. הסיבוב נעשה אל מול השמש. חציו של כדור הארץ המופנה אל השמש מואר, וחציו האחר חשוך. סבוב שלם של כדור הארץ הוא יממה. רגע המעבר של נקודה מסוימת מהצד המואר, היינו, המופנה אל השמש, אל הצד שאינו נוכח השמש הוא רגע השקיעה באותו מקום. הרגע בו עוברת נקודה מהתחום החשוך אל המואר הוא הזריחה באותה נקודה. ההלכה היהודית מגדירה בדרך כלל את השקיעה כרגע המעבר ליממה הבאה (בהלכות מסוימות, כגון הלכות קרבנות, הזריחה היא תחילת היממה). ישנן יחידות זמן התלויות ביממה ומוגדרות על פיה. שבוע הוא שבע יממות, שעה היא החלק העשירים וארבעה של היממה.

6 כך בכתובת זו ובאחרות, כתיב זה מתאים לשרשה האמיתי של המילה - ויזי. הכתיב המקובל של המלה מאזנים, הוא תוצאה של אטימולוגיה עממית, ואכמייל.

7 מ' אבי יונה, נערך מתוך א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל. ירושלים 1992.

8 ג' פרסטר גלגל המזלות ומקורותיו האיקונוגרפיים, ארץ ישראל יח (תשמ"ה).

9 גלגל המזלות שבסוסייה אינו ענין למושא דיוננו, שכן המעט שנשתמר ממנו אין בו כדי ללמדנו לאיזו משתי הקבוצות הוא שייך.

חודש. הירח סובב את כדור הארץ. סיבוב שלם של הירח סביב כדור הארץ הוא חודש (מהלך הסיבוב בערך עשרים ותשע יממות וחצי). הירח אין לו אור משל עצמו, רק חלקו הפונה אל השמש מואר. כאשר הירח נמצא בין כדור הארץ לשמש, חלקו המואר בצד שכנגד כדור הארץ. במצב נעלם הירח ואין הוא נראה. הנקודה במהלכו בה הוא חוזר ומתגלה היא 'מולד הלבנה'. המולד קובע את היום בו יחול ראש החודש. כפי שהשבע אין לו הגדרה מצד עצמו, ואין הוא אלא שבע יממות, כך השנה היא 12 חדשים. בשנה יש 354 ימים. ($12 \cdot 29.5 = 354$)

שנת חמה. כדור הארץ סובב את השמש. סיבוב שלם של כדור הארץ סביבה הוא שנת חמה. שנת חמה נמשכת כ- 365 ימים. ציר כדור הארץ נטוי ביחס לשמש. כאשר חציו הדרומי קרוב אל השמש, חציו הצפוני רחוק ממנה. כעבור חצי שנה חציו הצפוני קרוב לשמש, והדרומי רחוק ממנה. בחצי הכדור הקרוב לשמש - קיץ, ובחציו הרחוק - חורף. נמצאת שנת החמה קובעת את אורחות חייו של האדם (בעיקר בעת העתיקה, עת רוב בני האדם היו חקלאים, שכל חיותם קשורה באקלים).

תקופה. שנת החמה נחלקת לארבע יחידות שוות בנות 91 ימים ורבע, הנקראות 'תקופות'. הימים הקובעים את התקופות הם היום הארוך בשנה, היום הקצר בת, ושני ימי שיון היום והלילה.¹⁰ ארבע התקופות תואמות לארבע עונות השנה.

השנה של כת ים המלח היתה שנה שמשית היו בה 52 שבועות ($7 \cdot 52 = 364$), וכך הובטח שלעולם יחולו החגים ביום קבוע.¹¹ אף השנה הגריגוריאנית היא שנה חמתית. לעומתן השנה המוסלמית היא שנה ירחית.

2. התקופות והחדשים בלוח העברי

הלוח העברי הוא לוח משולב ירחי-שמשי. מחד גיסא מצוה התורה לחוג את שלושת הרגלים, חג אביב חג הקציר וחג האסיף, כחגים חקלאיים-שמשיים (שמות כג, טו-יז, ועוד); ומאידך היא מצוה לחוג את החגים בתאריכים ירחיים (ויקרא כג, ד-לח ועוד). כדי להשלים את הפער הנוצר מן ההפרש בן 11 הימים שבין שנת החמה לשנת הלבנה, וכדי להבטיח שחג הפסח וחג הסוכות (או לפחות חלקם) יחולו בתקופות ניסן ובתקופת תשרי, נצטוינו לעבר שנים.

10 ראה ערובין נו, א, ראש השנה ח, א וסנהדרין יא, א.

11 יי ידן, מגילת המקדש, תל אביב תשי"ן 1990, עמ' 115-95.

בתלמוד הבבלי (ר"ה כא,א) מצאו מקור לעיבור השנים באמור בדברים טז,א: "שמור את חדש האביב - שמור אביב של תקופה שיהא בחדש ניסן". בספרא מצאו חכמים מקור אחר: "אך בחמישה עשר יום לחדש השביעי באספכם את תבואת הארץ תחגו את חג ה' " (ויקרא כג,לט). פסוק זה קובע שהתאריך הירחי של החג - חמישה עשר לחדש השביעי, ותאריכו השמשי - חג האסיף - יחולו יחד. ואכן כך אמרו חכמים: "באספכם את תבואת הארץ - עבר את השנה שתיעשה החג באסיפת הפירות" (ספרא אמור יב,טו).

חלוקתה של תקופת תשרי אחר חג הסוכות, או של תקופת ניסן אחר חג הפסח היא סיבה לעיבור השנה. אם נניח שבשנה מסוימת יום השוויון בין היום ללילה - תחילת תקופת תשרי¹² - יחול בא' בתשרי, הרי בשנה שלאחריה הוא יחול בי"ב בתשרי, ובשנה השלישית בכ"ג בו. היינו: תקופת תשרי תחול אחר חג הסוכות. במצב זה מעברים את השנה, ויום התקופה יחול בכ"ד באלול. אילולא עיבור השנה היה הפער בין התקופה לבין החודש הירח גדל ב- 11 ימים בכל שנה. ברור אם כן, כי אין זהות בין השנה החמתית הקבועה לבין שנת הלבנה וחודשיה. היינו: תקופת תשרי אינה חלה בא' בתשרי, ואינה נמשכת בחפיפה לחודשים תשרי, מרחשון וכסלו.

3. התקופה, החודשים וגלגל המזלות בפסיפסי בתי הכנסת

לעיל הזכרנו שגלגל המזלות בבתי הכנסת הוא יחודי לאמנות היהודית. מצויים בעולם הלא-יהודי גלגלי מזלות, אך הגלגל היהודי מייצג את הלוח העברי. כפי שראינו יחודו של הלוח העברי הוא בהיותו לוח משולב - ירחי ושמשי.¹³ כיון שגלגל המזלות מציג את השנה החמתית ואת השנה השמשית, שכאמור, אין ביניהן תלות, התיאור בבית אלפה, בנערך ובחיוסיפה, שבו אין חפיפה בין התקופה למזלות החודשים הסמוכים לה, מדוייק. התמונות מחמת, מטבריה ומצפורי, שבהן יש חפיפה בין התקופה לחדשים, הן הטעוונות בירור! לבד ממערכת החודשים הירחיים נהגה בלוח העברי מערכת חדשים שמשיים. היינו: כל תקופה נחלקה לשלושה חודשים. יומה הראשון של תקופה היה גם היום הראשון בחודש של התקופה. היום הראשון של תקופת ניסן הוא היום הראשון של ניסן של התקופה (א בניסן הירחי, אפשר שיחול לפני יום התקופה או לאחריו).

12 נחלקו חכמים האם יום תקופה מתחיל (=את התקופה החדשה, הוא היום הראשון בה) או יום תקופה גומר (=הוא האחרון בתקופה הקודמת) - ראה סנהדרין יג,א-ב.

13 כמו הלוח העברי גם הלוח הבבלי הוא לוח משולב.

- להלן נוכיח ממקורות חז"ל את קיומה של מערכת חודשי התקופה.
1. בתלמוד הירושלמי (תענית פ"א ה"ז) פירשו את המשנה "יצא ניסן ולא ירדו גשמים סימן קללה" - "אמר רבי יוסי בי רבי בון: ובלבד ניסן של תקופה."
 2. בבבלי (ר"ה טו, א) - "בעא מיניה רבי יוחנן מרבי ינאי: אתרוג, ראש השנה שלו אימתי? - א"ל: שבת. - שבת דחדשים או שבת דתקופה? - א"ל: דחדשים."
 3. במדרש:
 - א. בני אדם שהכירו חמה ולבנה והמזלות, מה חמה יתרה על הלבנה וחלקו אותה על החדשים והתקינו החדשים על תקופת החמה נוהגות כמו שהתקינו לא חסר ולא יותר (מדרש זוטא - שיר השירים [בובר] פרשה א).
 - ב. [י] דבר אחר: יום ליום יביע אומר - אמר ר' יוחנן: בשעה שהזקנים נכנסין לעבר את השנה, הן נוטלין מן היום, ונותנין על הלילה, ונוטלין מן הלילה, ונותנין על היום. כיצד? שנים עשר חודש בשנה, וארבע תקופות בשנה, תקופת ניסן שלשה חדשים, ניסן אייר סיון, תקופת תמוז שלשה חדשים, תמוז אב אלול, תקופת תשרי שלשה חדשים, תשרי מרחשוון כסליו, תקופת טבת שלשה חדשים, טבת שבט אדר. מן תקופת טבת עד תקופת ניסן הלילה פורע ליום, מן תקופת ניסן עד תקופת תמוז, היום לוח מן הלילה (מדרש תהלים [בובר] מזמור יט).
 - ג. ר' שמואל בר יבא ר' אחא בשי ר' שמואל ברי נחמן: שנה שיצאו בה ישרי היו חדשי שנה וחדשי תקופה שווים (פסיקתא דרב כהנא [מנדלבוים] פרשה ה [כן הוא בפסיקתא רבתי טו ד"ה החדש הזה לכם]).
 - ד. רבי שמואל בר נחמן אמר: שנה שיצאו ישראל ממצרים היו חדשי השנה וחדשי התקופה שוין, שנה שיצאו ישראל ממצרים היתה התקופה בליל ה' בתחלת הלילה, ומולד הלבנה היה ביום ד' בחצות היום, והתחילו חודש הלבנה וחודש התקופה בלילה (פסיקתא רבתי [איש שלום] פרשה טו).
- אפשר אם כן, שהפסיפסים בחמת טבריה ובציפורי מציגים שנה חמתית בלבד - שנה שיש בה ארבע תקופות, שכל אחת נחלקת לשלושה חודשים. החודשים בפסיפסים אלה הם חודשי שנת חמה, התואמים לתקופות. תשרי של תקופה מתחיל ביום הראשון של תקופת תשרי. חודש זה הוא השליש הראשון של התקופה. כסלו של תקופה הוא השליש האחרון של התקופה. במערך זה יש, כמובן, בפסיפס התאמה בין התקופה לחודשיה.
- הרי שאין טעות לא בציפורי ובחמת טבריה, ולא בבית אלפה, בנערן ובחסיפה. כל אחת משתי הקבוצות מציגה הבט אחר של שנת הלוח העברי וחודשיה.